

УДК 316.4.066

І. П. Криницька
кандидат соціологічних наук,
викладач кафедри загальної та соціальної педагогіки
Українського католицького університету

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДЕТЕРМІНАЦІЇ ФЕНОМЕНА НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ В СІМ'І В СОЦІОЛОГІЇ

В умовах сучасного суспільства, спрямованого на гуманізацію взаємин в інституті родини, гостро постає проблема трансформації системи запобігання явищу насильства над дітьми в сім'ї, що насамперед має передбачати зміну соціальної інтерпретації насильства та основних підходів до його розуміння в соціогуманітарних науках.

Проблема насильства представлена в роботах соціологів: Т. Парсонса, Р. Мертона, Р. Арона, М. Вольфгана, Ф. Феракутті, І. Гоффмана, Н. Лумана, М. Фуко, Е. Гіденса та ін. Сімейне насильство проаналізовано в працях зарубіжних науковців: Р. Геллеса, Є. Меллібруди, Г. О'Браєна, Р. Хілла, Д. Фінкельхора, М. Фрідмана, М. Штрауса, а також українських дослідників, серед яких А. Бова, О. Бойко, Т. Голованова, А. Йосипів, О. Костенко, Л. Міщик, І. Трубавіна та ін. Теоретичний аспект актуальності проблеми полягає в недостатній її розробленості в рамках дослідження вітчизняної соціології. У теоретичних і практичних розробках учених простежується брак знання про насильство над дітьми як усталену модель взаємин батьків і дітей. Мало вивченим сьогодні є розуміння сімейного насильства як специфічного феномена суспільного буття та його інтерпретація в соціології.

Поле дослідницької проблеми статті окреслюється складністю методологічного визначення інтерпретації досліджуваного явища, що, у свою чергу, формує рамки детермінації й ступінь актуальності феномена насильства над дітьми в суспільстві. Нашим завданням є інтегрувати та проаналізувати теорії, релевантні для подальшого вивчення феномена сімейного насильства щодо дітей.

Підходи до інтерпретації проблеми насильства в соціогуманітарних і природничих науках стосуються з'ясування її змісту й першопричин виникнення. Дослідники різних галузей наук, котрі займалися чи займаються розробкою цих питань, визначають власні підходи до розуміння витоків насильства. У соціології насильство інтерпретується подібно до інших суспільно-гуманітарних наук і визначається як застосування сили, різного роду погроз щодо певних соціальних суб'єктів чи їхньої власності з метою залякування або примусу до певних дій [10, с. 194]. Часто це явище розглядається як загальносуспільне й ідентифікується як один із можливих наслідків зіткнення інтересів [4, с. 103]. У Російській соціологічній енциклопедії Г. Осипова насильство інтерпретується як застосування індивідом чи соціальною групою різних форм примусу стосовно інших індивідів, соціальних груп з метою придбання або збереження політичного чи економічного панування, часто є методом соціального контролю [9, с. 310].

Характерно, що в конфліктології, одній із галузей соціології та психології, насильство тлумачиться найперше як форма конфліктних дій, які пов'язані із загрозою свободи, права, життя тощо. Серед типів насильства у ній виокремлено такі: економічне, політичне, правове, військове насильство тощо [6, с. 115].

Сьогодні в соціологічних інтерпретаціях можна зустріти розробки поняття «системне насильство», що має своє визначене місце та відіграє певну роль у структурі суспільства. Відповідно до поглядів американського соціолога Т. Парсонса, насильством є сама соціальна система. А згідно з концепцією систем німецького соціолога Н. Лумана, насильство розглядається як комунікація дій чи реакція на них, визначається цілісною системою та постійним елементом соціальної структури. Оскільки в статті феномен насильства розглядається як загальносуспільне явище передусім на мезо- й макрорівнях аналізу суспільства, вважаємо за доцільне опиратися на соціологічну ідентифікацію

насильства, де велике значення надається соціокультурному аспектові розвитку сімейних відносин у суспільстві, в якому соціалізується дитина.

У соціологічній інтерпретації явища сімейного насильства над дітьми в сім'ї варто виокремити теорії пояснення девіантної поведінки. У цьому розрізі детермінація злочинності найперше пов'язана із соціальним середовищем і соціалізацією особистості. Наприклад, можна виділити теорію соціального напруження американського соціолога Р. Мертона, у якій девіантна поведінка розглядається як нормальне явище, що є наслідком аномії в суспільстві [7, с. 299–313]. Відповідно до теорії Е. Сазерленда, девіантна поведінка визначається як така, що зумовлена соціальним середовищем, яке заохочує чи сприяє виробленню неадекватних норм поведінки [16]. Водночас французький соціолог Р. Арон, відкидаючи фактори боротьби за виживання та природну схильність людини до жорстокості, визначав, що агресія загострюється в процесі соціалізації через формування усталених поглядів на світ, соціальну структуру, соціальні групи тощо. Позиція Р. Арона є ближчою до історичного контексту загальносуспільного розвитку, ніж до соціальних щоденних проявів агресії [1]. М. Вольфган і Ф. Феракутті, відомі в американській соціології аналізом злочинності, розглядають теорію субкультури насильства як результат дії на індивіда специфічних соціальних умов (бідності, скучення жителів, руйнування стійких соціальних зв'язків), що є первинними факторами здійснення насильства. Ці процеси є наслідком засвоєних у дитинстві цінностей [18, с. 27].

Тенденції розвитку та поширення насильства крізь призму структурно-політичного аналізу суспільства дотично розглянуто в концепціях М. Вебера, Т. Парсонса, Ж. Бордріяра, М. Фуко та інших. Наприклад, представник постмодерністських течій М. Фуко визначив насильство «вмонтованим» у систему суспільства за допомогою впливу панівних структур на соціальне знання [11, с. 34–36], а французький соціолог і філософ П. Бурдьє, переконаний у всюдисущості насильства в постсучасному світі, вважав, що воно практично не наділене фізичними характеристиками, а поєднується з владою й вбудоване в контрольовану нею систему соціалізації [5].

На протипагу поясненням насильства екзогенними факторами соціального середовища, американський соціолог І. Гофман у теорії стигматизації основні причини делінквентної поведінки пов'язує найперше з ідентичністю особистості, яка здебільшого конструюється за посередництвом ставлення до неї оточуючих [15]. Подібні засади інтерпретації насильства можна віднайти в т. зв. «теорії ярликів».

Соціологічний детермінізм явища сімейного насильства передбачає наявність декількох груп факторів.

До першої групи факторів належать системні, зумовлені низькою мобільністю і браком зовнішніх контактів сім'ї тощо. Тут для пояснення наявності насильства в сім'ях часто використовується теорія ресурсу/обміну американського вченого Р.Дж. Геллеса, яка базується на принципах соціального обміну й контролю. Відповідно до цієї теорії, людська взаємодія зазвичай спрямовується в напрямі пошуку та підтвердження нагород, покарань, витрат тощо. Учений уважав, що люди використовують насильство в сім'ях, коли витрати на це насильство не перевищують нагород. Американський соціолог Д. Фінкельхор розглядає насильство як «реакцію на сприйняте безсилля». У цій теорії сила і статус у сім'ї представлено як фактори стресу й жорстокої поведінки. Учений відзначає, що чим більшою є різниця в силі, тим більшою є ймовірність кривди

[8, с. 15–16]. Американський соціолог Р. Коллінз у праці «Мікросоціологія насильства» однією зі стратегій домашнього насильства вважає паніку й тиск, що здійснюється однією зі сторін і зростають у зв'язку з безтямністю здійснюваного насильства, особливо тоді, коли виникає усвідомлення своєї переваги над жертвою. Отже, науковець доповнює соціологічний аспект детермінантів психологічними характеристиками [14, с. 566–576].

Американські вчені-соціологи М. Страус і М. Фрідман для пояснення сімейного насильства використовують положення про соціальні знання, що передаються через покоління. Згідно із цією теорією, використання будь-якого фізичного покарання батьками вчить їхніх дітей, що фізична сила приймається й виправдовується, коли використовується проти членів сім'ї. Концепція схожа за змістом на теорію соціального навчання, але містить ширший спектр розуміння насильства [8, с. 25].

Доповнюючи цю концепцію, доцільно виокремити теорію «звичайного насильства» С. Стайнмеца, Р. Дж. Геллеса та М. Страуса, яка містить синтез уже згадуваних теорій. Насильство розглянуто ними як «звичайне» явище, що виникає регулярно, найвше в суспільстві, культурі, певній групі, сім'ї й передається через покоління. Таку динаміку вчені пояснюють структурою сім'ї: домінуванням батька чи матері над дитиною. Підсумовуючи своє бачення «звичайного» насильства, вчені наводять ще кілька факторів, які збільшують можливість прояву насильства: асоціація між любов'ю та насильством, що формується в дитинстві (соціопсихологічний підхід); моральна допустимість і санкціонованість у суспільстві; структурний антагонізм у сім'ї; недоліки системи захисту жертв; високий рівень насильства в інших установах суспільства; ізоляція сім'ї від суспільних мереж, що допомагають вирішувати такі проблеми [8, с. 17].

Аналізуючи ці теорії, варто зауважити, що несприятливі фактори зовнішнього чи внутрішнього середовища не пояснюють того, чому в одних і тих же соціальних умовах одні люди чинять насильство, а інші – ні.

Друга група факторів визначається наявністю несприятливих соціально-економічних (погані побутові умови, бідність, безробіття тощо) та соціокультурних явищ, що призводять до тиску в сім'ї (культура насильства, патріархальний уклад життя).

У соціологічних доробках варто виокремити дослідження американських соціологів Р. Хілла й Г. О'Браена, які визначають зв'язок частоти насильницької поведінки та безробіття одного з батьків. Поведінка дитини в цьому випадку відіграє роль порохової джжки: через будь-які негативні дії батьки починають відіграватися на дітях. Проте якщо опиратися на ці теоретичні переконання, то виходить, що насильство є латентним і прихованим між різними соціальними групами рівною мірою, що викликає неузгодженість.

Російський соціолог Т. Шипунова, здійснюючи роздуми про насильство як соціокультурний феномен, подає класифікацію видів насильства, виділяючи три їх групи: перша – це неявне насильство, яке не передбачає заподіяння шкоди (педагогічне насильство, соціалізаційне, інформаційне та «самозванське» насильство); друга група – прояв агресії, що передують здійсненню насильства (великого значення набуває віктимологічна поведінка жертви, а також уподібнення моделям поведінки батьків); третя група – це неочевидне насильство, що передбачає прояв агресії без прояву очевидного насильства [13, с. 82–91; 15].

Український соціолог А. Бова одним із факторів насильства над дітьми в сім'ї вважає прорахунки соціально-психологічної комунікації кривдника та потерпілого (вони, окрім іншого, часто залежать від таких ґрунтовних якостей особистості, як темперамент і характер), а також визначає вагомою різницю ціннісних орієнтацій ключових акторів насильства. Хоча ці фактори стосуються насильства між подружжям, уважаємо за доцільне враховувати їх також як фактори сімейного насильства над дітьми [2, с. 21–22]. Соціолог О. Бойко визначив іншу класифікацію факторів сімейного насильства, у яку включив чинники, пов'язані з характеристиками суб'єктів насильства (соціально-демографічні, соціально-психологічні), чинники, які впливають на характер внутрішньосімейних відносин, і стресогенні чинники [3].

Доповнюючи положення згадуваних теорій, зазначимо, що часто причинами насильства можуть стати невіправдані взаємні очікування та різниця в уявленнях рольової поведінки дітей і батьків. Сьогодні рідко говорять про такі фактори, як невідповідність моральних засад суспільства, втрата авторитету батьків, легітимність насильства

Таблиця 1

Інтерпретація насильства з погляду наукових напрямів у соціології та інших гуманітарних науках

Підхід	Розуміння сутності насильства
Позитивізм	Позитивна роль насильства, наголос робиться на його еволюційному характері (К. Маркс, Ф. Ніцше, А. Камю)
Функціоналізм	Насильство характеризується як дисфункція сім'ї; визначається роль позитивних і негативних функцій насильства (Р. Мертон)
Структуралізм	Насильство є системою, що є частиною структури й саме є структурою (М. Вебер, Т. Парсонс, Е. Гідденс)
Психологізм	Насильство визначається як наслідок впливу інстинкту ворожості й войовничості, де першочинником є агресія (деструктивність і жорстокість) (З. Фройд, Е. Фромм)
Інтеракціонізм	Насильство характеризується як процес, що проявляється під час соціальної взаємодії в батьківсько-дитячих взаєминах; ядром проблеми є конфлікт інтересів і несумісність цілей (Д. Кемпбелл, М. Шериф)
Інстинктивізм	Насильство інтерпретується як природна риса людини; виключна роль у виникненні насильства надається інстинктам, спадковості, генетичним відхиленням (К. Лоренц, В. Холлічер, У. Джеймс та ін.)
Біхевіоризм	Насильство є поведінковою стратегією, на яку значний вплив мають зовнішні фактори культурного й соціального характеру, соціалізація особистості, звичка застосовувати насильство; насильство інтерпретується як модель визначених дій (Л. Берковіц, А. Бандура)
Конфліктологія	Насильство визначається як засіб приневолення та вирішення конфлікту
Постструктуралізм	Насильство характеризується як один із засобів поневолення та панування, є «вмонтованим» у систему суспільства; в постсучасному світі воно наявне всюди і практично не наділене фізичними характеристиками (М. Фуко, П. Бурдьє)
Соціокультурна парадигма	Насильство інтерпретується як елемент культури, часто є субкультурою; це результат дії на індивіда специфічних соціальних умов унаслідок засвоєних у дитинстві цінностей (М. Вольфганг і Ф. Феракутті, Т. Шипунова, В. Метілка)
Феноменологічна парадигма	Насильство пояснюється як соціальний феномен, що конструюється; є елементом суспільного буття, символічним універсумом
Конструктивізм	Насильство має свої складові елементи і є соціально конструйованим

в суспільстві, криміналізація культури й засобів масової інформації, віртуалізація вільного часу (поява Інтернету та відеоігор), що слугують фактором зменшення спільного проведення дозвілля батьків і дітей.

Чинники насильства є перманентно змінними, вони можуть бути особистісними, психічними, походити зі структури ролей і взаємин у родині, бути пов'язаними із правовим захистом і соціокультурними детермінантами чи середовищем. Часто причини є пов'язані з особистістю дитини – віком, статтю, фізичними особливостями (наприклад, діти-інваліди вважаються проклятими в західній і центральній Африці); особистістю батьків і розвитком правової системи суспільства. Водночас вразливість дітей до насильства зростає в патріархальних родинах, де дитина повинна беззаперечно приймати й реагувати на вказівки авторитетного дорослого. У такій сім'ї батьки переконані в тому, що є «власниками» дитини, мають право поводитися з нею на власний розсуд [17, с. 66–73].

Отже, специфікою соціологічно-філософських підходів є концептуалізація насильства як складової соціального знання, що визначається за посередництвом соціальних оцінок і найчастіше є наслідком латентності й деморалізації, що виникають на базі встановленої статусно-рольової системи та соціокультурних особливостей суспільства й сім'ї, трансформації функцій останньої зокрема.

Загалом варто наголосити, що немає однозначних теорій пояснення витоків насильства, адже очевидно, що жодна теорія не заперечує впливу соціальних чи індивідуальних факторів, тому доволі важко ставити чіткі межі в теоріях біологічного та психологічного детермінізму, соціологічного й психологічного спрямування. Вони не будуть спроможні охопити весь спектр умов і чинників, які впливають на виникнення насильства.

До розгляду можемо запропонувати таблицю, де зведено положення різних наукових напрямів щодо пояснення насильства (таблиця 1).

Розглянувши теорії насильства, відповідно до різних концептуальних підходів, можемо також зробити класифікацію найбільш розповсюджених причин насильства над дітьми в сім'ї, які можна поділити на дві основні групи: ендогенні та екзогенні, що є базовими на рівнях аналізу суспільства. Ендогенні детермінанти насильства є внутрішньою особистісними (мікрорівневими) і включають біологічні (інстинкти, фізіологія, хромосоми тощо) та психологічні (досвід, психологічні риси особистості, фрустрація, система мотивів і потреб особистості тощо) чинники. Екзогенні детермінанти пов'язані з умовами внутрішнього й зовнішнього середовища особистості, діють на мезо- та макrorівнях і включають соціополітичні (система соціального захисту), соціокультурні (система традицій і стереотипів, легітимність насильства, криміналізація культури тощо), соціально-економічні (безробіття, матеріальні труднощі), соціально-освітні (права й педагогічна неграмотність), організаційно-управлінські (пов'язані з невиконанням законів), кризові (розлучення, алкоголізм, соціальна ізоляція сім'ї тощо), системні (трансформація функцій родини, рольова система сім'ї) чинники. Ці детермінанти є динамічними й можуть мати різний ступінь домінування, відповідно до кожного конкретного випадку.

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що насильство має насамперед соціокультурне походження, пов'язане з історичним розвитком суспільства та соціалізацією особистості. Як уже було зазначено, жоден фактор не є універсальним чинником для інтерпретації явища насильства над дітьми в сім'ї, адже не може роз'яснити об'єктивну природу насильства чи пояснити його вчинення в кожному конкретному випадку, де треба враховувати всю сукупність факторів та обставин індивідуальної ситуації. Роль соціології як міждисциплінарної галузі полягає в синтезі наявних теорій. Невирішеним залишається питання взаємодії підходів до пояснення насильства як між гуманітарними науками, так і в соціології зокрема. У рамках подальших наукових досліджень мають увійти методологічні засади інтеграції наукових теорій пояснення явища насильства над дітьми в сім'ї, що сприятиме формуванню соціальної та правової моделі профілактики цього феномена.

Література

1. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон ; пер. з фр. – К. : Юніверс, 2000. – 688 с.
2. Бова А. Модель факторів, що обумовлюють насильство в сім'ї / А. Бова // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С. 15–25.
3. Бойко О. Насильство в сім'ї: соціологічний аналіз явища : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / О. Бойко. – Харків, 2003. – 18 с.
4. Джонсон А. Тлумачний словник з соціології / А. Джонсон ; пер. з англ. за ред. І. Іванова, А. Хоронжого. – Львів : Вид. дім ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 480 с.
5. Коломоєць А. Концептуальні підходи до визначення категорії «політичне насильство» / А. Коломоєць // Політичний менеджмент. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – № 1. – С. 46–56.
6. Конфліктологія. Словник: поняття, категорії, терміни / за ред. М. Гетьманчука, П. Ткачука. – Львів : ЛІСВ, 2007. – 205 с.
7. Мертон Р. Соціальна структура і аномія / Р. Мертон // Соціологія преступности (Современные буржуазные теории). – М. : Прогресс, 1966. – С. 299–313.
8. Франкель-Говард Д. Насильство в сім'ї. Перегляд теоретичної та клінічної літератури. Публікується за дозволом Міністерства національного здоров'я і добробуту / Д. Франкель-Говард ; пер. з англ. – Канада : [бнв], 1989. – 142 с.
9. Российская социологическая энциклопедия / под общей редакцией академика РАН Г.В. Осипова. – М. : Норма-Инфра-М, 1998. – 672 с.
10. Социологический энциклопедический словарь / ред. Г. Осипов. – М. : Норма, 1998. – 480 с.
11. Фуко М. Наглядати й карати / М. Фуко ; пер. з франц. П. Таращук. – К. : Основи, 1998. – 391 с.
12. Шипунова Т. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности / Т. Шипунова // Социологические исследования. – 2002. – № 5. – С. 67–76.
13. Шипунова Т. Тема агрессии и насилия в немецкой криминологии / Т. Шипунова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. 3. – № 2. – С. 82–91.
14. Collins R. Microsociology of Violence / R. Collins // British Journal of Sociology. – 2009. – Vol. 60, Issue 3. – P. 566–576.
15. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity / E. Goffman. – N.Y. : Prentice-Hall, 1963. – Chapters 1 and 2 (3–6).
16. Sutherland E. Criminology / E. Sutherland. – Philadelphia. J. B. Lippincott Company, 1924. – 642 p.
17. Violence against children in the home and family // World Report on Violence against Children / P. S. Pinheiro. – United Nations secretary-general's study on violence against children. – 2006. – 364 p.
18. Wolfgang M. Subculture of violence / M. Wolfgang, I. Ferracuti. – London, Tavistock, 1967. – P. 27.

Анотація

Криницька І. П. Теоретичні підходи до детермінації феномена насильства над дітьми в сім'ї в соціології. – Стаття.

У статті розглянуто наукові підходи та концепції, що формують теоретичний апарат і методологічну основу дослідження сімейного насильства над дітьми. Автор робить спробу соціологічного осмислення цього явища крізь призму презентації його як соціального феномена. Окреслено структурний характер теоретичних напрямів пояснення насильства над дітьми на основі положень наукових напрямів у соціології та інших гуманітарних науках. Подано до розгляду групи факторів, що сприяють виникненню явища, визначено основні детермінанти пояснення насильства відповідно до рівнів аналізу суспільства (мікро-, мезо-, макrorівень). Значна увага приділяється соціокультурним чинникам сімейного насильства над дітьми, а також його інтерпретації як «звичайного» явища.

Ключові слова: насильство над дітьми в сім'ї, інтерпретація насильства, фактори насильства над дітьми в сім'ї, детермінанти сімейного насильства.

Аннотация

Кривицкая И. П. Теоретические подходы к детерминации феномена насилия над детьми в семье в социологии. – Статья.

В статье рассмотрены научные подходы и концепции, формирующие теоретический аппарат и методологическую основу исследования семейного насилия над детьми. Автор делает попытку социологического осмысления этого явления сквозь призму презентации его как социального феномена. Определен структурный характер теоретических направлений к объяснению насилия над детьми, который базируется на основе положений научных направлений в социологии и других гуманитарных науках. К рассмотрению представлены группы факторов, способствующих возникновению явления, определены главные детерминанты объяснения насилия в соответствии с уровнями анализа общества (микро-, мезо-, макроуровень). Значительное внимание уделено социокультурным факторам семейного насилия над детьми, а также его интерпретации как «обычного» явления.

Ключевые слова: насилие над детьми в семье, интерпретация насилия, факторы насилия над детьми в семье, детерминанты семейного насилия.

Summary

Krynytska I. P. The theoretical approaches to determination of violence against children in the family in sociology. – Article.

Article is devoted to the problem of family violence against children, and its sociological conceptualization. The study of the concept of domestic violence is based on the theories of social construction of reality. The author is comprehended children in the family as a social phenomenon. The concept of «family violence against children» was analysed. Structural trends of the theoretical explanation of phenomena on the basis of scientific fields of sociology and other humanities are outlining. The factors that contribute to the emergence of the phenomenon posted to the consideration. In the article the basic determinants explain levels of violence according to the analysis of society (micro-, meso-, makro-). Much attention is paid to socio-cultural factors of family violence against children and its interpretation as a «normal» phenomenon.

Key words: violence against children in the family, the interpretation of violence, factors of violence against children in the family, determinants of family violence.